

УДК 821(100).09:82-312.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-58>

ГЕНЕЗА І ТИПОЛОГІЯ ЖАНРУ ДЕТЕКТИВУ: ІДЕОЛОГЕМИ І МИСТЕЦЬКІ ПОШУКИ

GENESIS AND TYPOLOGY OF THE DETECTIVE GENRE: IDEOLOGY AND ARTISTIC QUEST

Ципанов С. О.,

orcid.org/0009-0003-5978-1788*аспірант кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*

Актуальність дослідження детективу як жанру зумовлена його амбівалентністю у двох вимірах. З одного боку змістовні і художні характеристики детективних оповідань існують у найдавнішій літературі, з іншого – як самодостатній жанр детектив є досить молодим у порівнянні з драматичними жанрами і романами. З огляду на художні особливості і цільову аудиторію, детектив є масовим жанром, проте йому притаманний певний інтелектуалізм і нерідко детективи мають риси високої літератури, що не лише розважає читача, а й піднімає складні питання моралі та етики. Проблематика дослідження включає визначення історичних передумов виділення детективу в окремий жанр з пригодницького роману, а також дослідження його жанрових особливостей в історичному контексті. Теоретико-методологічні засади дослідження спираються на досвід типологічних студій літературної компаративістики, праці з генології, а також ідеї постколоніальної критики. Методологія дослідження охоплює аналіз розвитку літератури в контексті історичних подій, зокрема процесу прискорення і завершення колонізації, а також порівняння жанрових особливостей детективу і пригодницького роману. У першій частині статті стверджується, що європейська колонізація прямо вплинула на формування пригодницької літератури, а її (колонізації) завершення стало однією з причин виокремлення детективного жанру. Завершення колонізації зумовило відмінності між типовими рисами персонажів, що пропагували пригодницькі і детективні оповідання, зроблені припущення щодо причини їх перебування у фокусі авторів. У другій частині показані історико-генетичні аспекти типології детективу, а також питання впливу орієнталістичної традиції на жанрові особливості.

Ключові слова: детектив, пригодницький роман, колоніалізм, ідеологія, поетика, інтелектуалізація, орієнталізм, жанр.

This relevance of this study of the detective genre is determined by its two-dimension ambiguity. From a diachronic point of view even the most ancient literature bears some features of detective narration and at the same time detective story as a separate and independent literary genre is comparatively young. From the textual point of view and in regard to the target audience, detective stories are substantially an example of mass literature, bearing however certain intellectualism. Detective stories quite often not only serve to amuse their readers, but raise complicated questions and dilemmas of morality and ethics. The problem of this study includes investigation of certain historical prerequisites of the separation of detective story into a different genre from the adventure novel, as well as the investigation of its features in historical context. The research methodology includes analysis of the development of literature in the context of historical periods, focusing on the process of acceleration and finalization of colonization, as well as the leveling of genre studies-related approaches of other scholars to typology for detective. The first part of the article examines the historical background of the detective story, and the influence of European colonization and its finalization on the formation of adventure literature and the rise of the detective genre. The article demonstrates the difference between typical character drawings, which were propagated by adventure and detective stories and speculates about the reasons for their occurrence in the focus of the authors. The second part is focused on the history aspects of the typology of detective stories, and the influence of the tradition of orientalism on genre features.

Key words: detective, adventure fiction, colonialism, ideology, poetics, intellectualization, orientalism, genre.

Постановка проблеми. Детектив як сформований самостійний жанр масової літератури з власним сталими, повторюваними формальними і змістовими ознаками є порівняно молодим: першим власне детективом вважається оповідання «Вбивства на вулиці Морґ» Алана По,

опубліковане 1841 року. Дослідження генези і жанрових особливостей детективу представляє собою інтерес для літературознавства з огляду на необхідність з'ясування зв'язку виникнення детективного жанру з історичними процесами, на тлі яких він з'явився, зокрема з завершенням європейської колонізації світу. Змістовні і художні характеристики детективу зустрічаються ще в давньогрецькій і давньоєгипетській літературі, а також в біблійних оповіданнях, проте вони не оформлювалися в окремий жанр аж до середини XIX ст. Дослідження жанрології відзначаються актуальністю, оскільки поглиблюють розуміння тенденцій і напрямів розвитку письменства, допомагають зрозуміти трансформацію жанрового канону в літературі наступних епох та в індивідуальних авторських стильових версіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних дослідників питанням походження і типології детективу займалися зокрема Софія Філоненко в монографії «Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр» [1]. Окремі аспекти жанру розглядаються у статті Олександра Кирильчука «Просторові моделі в українському ретро-детективі початку XXI ст.: постколоніальний аспект (на матеріалі прози Богдана Коломійчука та Андрія Кокотюхи)» [2] і дисертації Людмили Кулакевич «Жанрові стратегії української авантюрно-пригодницької прози першої третини XX століття» [3]. Сніжана Жигун у статті «Чи приречений детектив бути масовим жанром?» [4] показує, що питання належності жанру до певного щабля літературної ієрархії залежить в т. ч. від епохи. Фарман Дж. Рамазан у дисертації «Жанрові і стильові домінанти детективної прози Агати Крісті» [5] зосереджує увагу на представленні найпомітніших літературних піджанрів та течій у межах літературного жанру детективу. Питання розвитку і типології детективу піднімає Г. М. Кукса в статті «Історія розвитку та типологія жанру детективу у контексті світової літератури» [6]. Автор виводить детектив із жанру готичного роману, оскільки творець першого детективного оповідання Едгар Алан По був одночасно і автором роману жахів. Отже, аналіз стану дослідження проблеми свідчить, що тема історичного тла, на якому відбувалося формування детективного жанру, потребує додаткового вивчення, що й є предметом нашого дослідження.

Мета дослідження. Завданням розвідки є з'ясувати вплив колонізації і її завершення на походження детективу, дослідити входження його елементів в літературні твори, що виникли до його появи, і встановити ступінь впливу на жанрові особливості. Перша частина розглядає генезу детективного жанру в історичному і літературознавчому розрізах, зокрема у фокусі дослідження перебуває розвиток пригодницької літератури на тлі європейської експансії, а також відокремлення детективу на тлі її поступового сповільнення. Друга частина фокусується на жанрових особливостях детективу та причинах їх формування.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про походження сучасного детективу, вважаємо за потрібне зазначити, що він став щаблем розвитку пригодницького роману. Історична епоха виникнення і становлення детективу (середина і друга половина XIX ст.) є часом завершення європейської колонізації світу, що свого часу дала поштовх розвитку пригодницької літератури, тому історичний аспект відгалуження детективу в окремий напрямок потребує розгляду з метою виділення тих причин, що в подальшому визначили художні особливості жанру.

Першим сучасним пригодницьким романом вважається опублікований у 1719 році «Робінзон Крузо» Даниеля Дефо. Новаторство Дефо полягає не в описі заморських пригод як таких (кінець-кінцем, до нього це блискуче зробив ще Гомер в «Іліаді» та «Одіссеї»), а в романтизації індивідуальної мужності і стійкості саме білої людини у зіткненні з дикою природою і стихією в колоніальному середовищі. Ще однією новаторською рисою «Робінзона Крузо», що якісно вирізняє його з сукупності попередньої літератури з пригодницькими елементами, є місіонерський аспект перебування головного героя на незалюдненому острові: Робінзон принципово не пристосовується до навколишнього середовища, а перетворює його відповідно до свого бачення і образу того, що є правильним, а також навіртає до християнства аборигена П'ятницю і навчає його англійської мови (натомість, логічною виглядала б зворотна ситуація, оскільки чужинцем в романі був саме Робінзон).

З огляду на сказане вище зауважимо, що автор цього твору був не лише літератором, а й державним діячем специфічного профілю: Дефо вважається одним із реформаторів англійської розвідувальної служби. Він був першим, хто запропонував виділити в окрему структуру політичну й економічну розвідку, а також контррозвідку. Приблизно в цей самий час (наприкінці 17 і початку 18 ст.) суттєво пришвидшуються темпи розширення британських заморських

володінь, що вимагало від держави великої кількості моряків для комплектування екіпажів кораблів, солдат для віддалених гарнізонів та адміністраторів. Так якщо в 1642 році флот Англії налічував 35 кораблів, то лише за 1650–1654 рр. було побудовано 40 нових. Колоніальні реалії, морські експедиції, подорожі новими землями, контакти (і зіткнення) з місцевим населенням, місіонерська діяльність об'єктивно створювали потребу у чоловіках, що були готові добровільно і охоче залишити в минулому своє буденне життя і вирушити назустріч небезпеці в інтересах власної держави. Подібний вплив політичних і суспільних реалій на літературу мав місце в минулому: виникнення в Середньовіччі феодалної знаті і Хрестові походи створили підґрунтя для формування лицарського роману. Пізніше, вже в XX ст. прискорення науково-технічного прогресу і початок дослідження космосу аналогічно стануть каталізаторами бурхливого розвитку наукової фантастики.

На час написання статті нами не виявлено свідчень того, що створенням «Робінзона Крузо» Дефо виконував чітко окреслене політичне чи державне замовлення, проте сама реальність вимагала пропаганди образу чоловіка певного типу, а саме мужнього, сміливого і відважного, відданого своїй справі і безкомпромісно переконаного у власній правоті. Такими були герої пригодницьких романів XVIII–XIX ст.: Робінзон, Джим Хокінс, Натаніель Бампо. Мартін Грін у праці «Seven Types of Adventure Tale: An Etiology of a Major Genre» [7] вказує, що зосередженість західної культури на мотивах самоствердження і експансії має своєю причиною експансіоністський характер західної цивілізації. Французький дослідник Мартін Астьє Лутфі [8] на прикладі роману Альфонса Доде «Тартарен з Тараскона» показує взаємовплив літературних образів на готовність молодих людей шукати щастя в колоніях, а темпи колоніальної експансії французької держави після 1875 року – на зростаючу кількість т. з. «екзотичних» романів.

Таким чином, пригодницькі романи, певною мірою, були не лише формою літературної творчості і самовираження автора, а й інструментом ідеологічної обробки своєї аудиторії (переважно підлітків та молодих чоловіків), що надихалися художніми образами і охоче брали участь у колоніальних пригодах. Образ чоловіка, що був головним героєм пригодницького роману, був зумовлений жорсткою колоніальною ситуацією і її суровими реаліями, що включали відсутність інфраструктури і сталого зв'язку з метрополією, нерозвиненість (або повна відсутність) медицини, слабкість права, що переростає у беззаконня, боротьбу за виживання в дикій природі і боротьбу з місцевим населенням та конкуруючими колонізаторами. На цю обставину вказує класик постколоніальних студій Едвард Саїд, який у фундаментальній праці «Орієнталізм» на великій кількості прикладів доводить, що властиве західній літературі та науці уявлення про Схід не лише формувалося під впливом колоніалізму, але й значною мірою його обслуговувало [9].

У другій половині XIX ст. європейська колонізація світу досягла своїх географічних меж. Так, протягом лише 15 років після Берлінської конференції 1885 року в Африці залишилося тільки дві незалежні держави (Ефіопія і Ліберія), інша частина континенту була розділена між колоніальними імперіями. Одночасно із завершенням колонізації відбувається суттєве пом'якшення соціальних відносин у метрополіях, а також гуманізується колоніальна ситуація в заморських володіннях, скасовується рабство, зростає рівень життя, встановлюється верховенство права.

Отже, наприкінці XIX сторіччя основним завданням колоніальних держав стає вже не завоювання, а утримання підконтрольних територій, їхня інтеграція з метрополією та закріплення статусу-кво. Загарбання і силове протистояння поволі відходять на другий план, все більше поступаючись місцем інтелектуальному змагання і більш тонкій політиці. Образ чоловіка-героя пригодницького роману поступово втрачає актуальність і на перший план виходять не його «хард-скіли» на кшталт фізичної сили, витривалості, вміння володіти холодною і вогнепальною зброєю, а спостережливість, інтелект, розуміння психології, комунікативні навички. Символом подібного переходу стала т. з. «Велика гра», що велася урядами і розвідками (але не арміями) Російської і Британської імперій за домінування в Середній Азії, на тлі якої зокрема відбуваються події шпигунського роману Кіплінга «Кім». Образ капітана піратів на прізвисько Червоний Корсар Фенімора Купера поступається місцем інтелектуалу-капітану Немо Жуль Верна.

Одним із проявів цього переходу в літературі стало виникнення детективу як окремого жанру, основна ознака якого – це наявність загадкової події та розслідування, що має на меті з'ясувати всі її обставини. Зазвичай такою подією є злочин, хоча існують і детективи, побудовані навколо

з'ясування обставин таємниці, що не має кримінального характеру. Зокрема, в п'яти оповіданнях з одинадцяти, які увійшли до «Спогадів Шерлока Холмса» (що безсумнівно є зразками класичного детективу), відсутній злочин, а розслідування стосується таємниці.

Окремі ознаки того, що пізніше оформиться в жанр детективу, зустрічаються ще у творах античної літератури. Так у давньогрецькій трагедії Софокла «Едіп-цар» головний герой Едіп проводить розслідування і з'ясовує обставини смерті свого попередника [10]. Геродот, переказуючи давньоєгипетську казку «Цар Рампсиніт і невловимий злодій» [11], оповідає про крадіжку зі скарбниці, замки і печатки якої залишаються цілими, а також про спробу встановити особу злочинця і спіймати його. У Старому Заповіті (Третя книга Царств, розділ 3) згадується суперечка двох жінок через дитину, що звернулися до мудрого царя Соломона, і який зі знанням жіночої психології проводить щось на кшталт сучасного слідчого експерименту для прийняття правильного і обґрунтованого рішення [12].

Головний герой трагедії Шекспіра «Гамлет» підозрює свого дядька у причетності до смерті батька. Він веде тонку психологічну гру, щоб отримати переконливі докази вини вбивці, одних свідчень жертви недостатньо для прийняття рішення.

Риси детективних оповідань наявні і в літературі Нового часу. Зокрема, одним із провідних героїв роману Уільяма Годвіна «Пригоди Калеба Вільямса» є детектив-аматор. Детективні елементи зустрічаються в автобіографічних нарисах, наприклад, у «Нотатках Відока» французького злочинця, авантюриста, а пізніше детектива і кримінолога, засновника Sûreté Nationale Ежена-Франсуа Відока.

Таким чином, незважаючи на присутність ключових жанрових ознак детективу (наявність таємниці і намагання об'єктивно з'ясувати її обставини з опорою на факти) в літературі минулих епох, його виокремлення в окремий жанр відбулося лише в середині XIX ст. і мало однією з причин зазначене вище сповільнення європейської експансії і поступове втрачання актуальності образів колоніальної пригодницької літератури. Подальший розвиток жанрових особливостей детективу підтверджує зв'язок із колоніалізмом і його еволюцією. Зокрема, автор ранніх детективів Алан По активно використовував елементи містики у своїх оповіданнях, що корелює із загадковістю і очікуванням невідомого, притаманних класичній пригодницькій літературі. Залучення помітної кількості британців до колоніальних справ знайшло відображення в творчості Артура Конан Дойля, який зробив колоніальне минуле своїх персонажів, що пізніше повернулися до Британії, основною рушійною силою сюжету (зокрема в детективах «Знак чотирьох», «Пістрява стрічка», «Горбун», «Таємниця Боскомбської долини»).

Для детективів колоніальної доби характерним є орієнталістичний підхід до зображення персонажів і подій, ця жанрова особливість простежується у творчості Агати Крісті, хоча її твори були написані в добу занепаду і поступового розпаду Британської імперії. «Багдадські зустрічі» (опубліковані в 1951 році) і «Карибська таємниця» (опублікована в 1964 році) успадковують той самий підхід до персонажів, що й ранній детектив «Людина у коричневому костюмі» (опублікований в 1924 році). Серед численних оповідань про Еркюля Пуаро події лише трьох з них («Смерть на Нилі», «Вбивство у Месопотамії», «Зустріч зі смертю») відбуваються в колоніях. У збірці про розслідування міс Марпл події лише одного оповідання («Карибська таємниця») відбуваються за межами Британських островів.

Детективу притаманна певна жанрова амбівалентність: це масова, розважальна література, своєрідна інтелектуальна гра між автором і читачем, на що вказує, зокрема С. С. Ван Дайн в есе «Двадцять правил для написання детективних романів». [13] В останньому визначенні ключовим є слово «інтелектуальна». Справді, детектив вимагає певного інтелектуального зусилля, volens nolens читач намагається співставити відомі йому факти з їхнім потрактуванням з боку оповідача і/або детектива і самотужки дійти до розгадки таємниці ще до того, як це зробить автор. Для розв'язання сюжетної задачі необхідне зосередження на дрібницях, уміння структурувати їх у цілісну картину подій, аналіз поведінки, слів, психології головних героїв. І можна було б очікувати, що детектив, як більш інтелектуальний піджанр пригодницької літератури, зробить крок геть від орієнталістичної традиції, проте парадоксальним чином ми навпаки констатуємо посилення орієнталістичного підходу.

У цьому розрізі спостерігаємо розходження між новоутвореним жанром детективу і власне пригодницьким романом. Якщо П'ятниця Даніеля Дефо був типовим орієнталістичним пер-

сонажем, то дійові особи деяких пригодницьких романів другої половини XIX ст. зображені в іншому ключі: вони мають власні імена, образ мислення і волю, а також (і це найголовніше) їх вчинки є рушійною силою сюжету. Це зокрема «Копальні царя Соломона», «Донька Монте-суми», т. з. «Зулуський цикл» Гаггарда, творчість Жюль Верна. Навіть у більш ранніх творах, зокрема у написаних в 1820–1840 рр. романах Фенімора Купера спостерігається тенденція до відходу від орієнталістичної традиції зображення неєвропейських персонажів.

Висновки. Виникненню детектива передував бурхливий розвиток пригодницької літератури, що у свою чергу мав причиною Добу великих географічних відкриттів та утворення європейських колоніальних імперій. Завершення колонізації світу європейцями відбулося в інтелектуалізації пригодницького роману та втрачання образів колоніальної пригодницької літератури своєї актуальності. Наслідком цього стало виокремлення детектива в самостійний жанр, хоча жанрові характеристики, притаманні детективу, зустрічаються і в літературі попередніх епох. Парадоксальним чином, більший інтелектуалізм цього жанру в порівнянні з суто пригодницькою літературою не призвів до послаблення успадкованого орієнталістичного підходу до зображення персонажів і подій, а навпаки – відбулося його посилення. З огляду на те, що детектив легко інтегрується з іншими, інколи діаметрально протилежними жанрами (існують, наприклад, історичний і фантастичний детективи), а окремі автори (Честертон, Ван Дайн) прямо вказують на відсутність єдиного канону чи стандартів, предметом подальших досліджень може стати гібридизація детективу і його міжжанрові зв'язки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2011. 430 с.
2. Кирильчук О. Просторові моделі в українському ретро-детективі початку XXI ст.: постколоніальний аспект (на матеріалі прози Богдана Коломійчука та Андрія Кокотюхи). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філологія»*. 2024. Вип. 22. С. 119–122.
3. Кулакевич Л. Жанрові стратегії української авантюрно-пригодницької прози першої третини XX століття : дис. ... д-ра філософії у галузі 03 гуманітар. науки / Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020. 428 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/34647/>.
4. Жигун С. Чи приречений детектив бути масовим жанром? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 45. С. 52–57.
5. Рамазан Ф. Д. Р. Жанрові і стильові домінанти детективної прози Агати Крісті : дис. ... д-ра філософії / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2024. 267 с.
6. Кукса Г. Історія розвитку та типологія жанру детективу у контексті світової літератури. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 15. С. 150–154.
7. Green M. Seven Types of Adventure Tale: An Etiology of a Major Genre. The Pennsylvania State University Press, 1991. 260 p.
8. Loutfi M. A. The political significance of the exotic novel of North Africa in the expansion period. Michigan State University Press. 1976. Vol. 1. p. 11–16.
9. Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
10. Давньогрецька трагедія: збірник: пер. із старогрецької. Київ : Дніпро, 1981. 232 с.
11. Давньогипетська література в українських перекладах / ред. та упоряд. М. Тарасенко. Київ-Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022. 256 с.
12. Святе Письмо / пер. І. Хоменко Львів : Свічадо, 2021. 1504 с. (Оригінал опубліковано 1963 р.).
13. S. S. Van Dine. Twenty Rules for Writing Detective Stories. American Magazine. 1928. Vol. 9. 180 p.